

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ Д.Л. МОРДОВЦЯ

У статті розглядаються основи світоглядного становлення Д. Л. Мордовця як письменника та історика, котрий у своїх творах закликав інтелігенцію йти «в народ» і шляхом його навчання та перевиховання будувати нове суспільство.

Ключові слова: світогляд, письменник, історик, філософія, освіта, народ, суспільство, держава, революція.

Данило Лукич Мордовець (1830–1905), історик, популярний українсько-російський письменник другої половини XIX ст., автор історичних романів, повістей, монографій, оповідань і нарисів, написаних на матеріалі історичного минулого України, Росії, стародавнього Риму та Іудеї. Історична тематика в літературній творчості цієї непересічної особистості, незважаючи на її широку прижиттєву популярність (видано 50 томів художньої прози, десятки історичних романів та повістей), все ще залишається малодослідженою [1, с. 353].

Народившись в українській сім'ї козацького походження в слободі Данилівка на річці Медведиці Облaсті Війська Донського, майбутній історик і письменник-романіст перші свої 9 років провів серед мальовничої природи Дону в товаристві сільської дітвори і простих козаків, вихідців з українських земель, які пробуджували в дитині інтерес до народних обрядів і звичаїв, українських пісень, казок та легенд. Перший погляд на світ, уявлення про самого себе і своє оточення він, як найменший серед дітей – трьох братів і сестри, здійснив саме в сім'ї, де відчув ніжну любов своїх батьків, які, на жаль, так рано залишили цей світ [2, с. 278].

Основи світоглядного становлення майбутнього письменника та історика продовжилися під час приватного навчання п'ятирічним хлопчиком у племінника матері, дячка Федора Лістова. З вивчення букваря, «Часослова» і «Псалтиря» розпочалося дитяче уявлення про релігію, в основі якого над природою і поза природою стояла єдина творча сила – Бог. Буття Бога переживається людиною як одкровення про те, що душа її безсмертна, навчав дячок, а за труною чекає вічне життя і зустріч з Богом [2, с. 278]. Наступним періодом усвідомленого ставлення до навколишнього світу стало навчання в Усть-Медведицькому повітовому училищі, куди десятирічного Данила відвезли разом з двома старшими братами для здобуття початкової освіти. Чудова природа, густий ліс і безкрає поле навколо станиці були тут єдиною відрадою і заклали в душу хлопця зерно любові до свободи і козацтва. Перші враження від навчання не сприяли активному становленню життєвої позиції учня. Діти донських поміщиків зневажали його за невміння говорити «по-руски» і за «мужичество», по-іншому й не називали хлопця, як «хохол-мужлан». Але з ранніх років горда й уперта дитина незабаром випередила паничів і, попавши на «красную» дошку пошани, прекрасно закінчила училище [4, с. 210]. Про своє навчання Данило Лукич пише в далеко не вигаданому оповіданні «Дзвонар» (1859). У ньому автор торкається проблем виховання, школи, освіти, які особливо гостро стояли в кінці 50-х років. «Дзвонар» займає важливе місце в низці творів, що «викривали потворність старої системи виховання, зокрема – бурси, з її схоластикою, безглуздою зубрячкою, жорстокістю та приниженням людської гідності» [5, с. 11].

© Музика Юрій Володимирович – аспірант кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

Становлення особистості Данила продовжувалося в Саратовській гімназії, куди його привіз старший брат Андрій для подальшого навчання [2, с. 210]. Успішно склавши вступні екзамени, гімназист поринув у новий, цікавий для нього світ науки, особливо історії, літератури, класичних давньогрецької, латинської та сучасних французької і німецької мов. Він рано зрозумів значення самостійної роботи над собою. У цьому Данилу допомогла дружба з Олександром Пипінім, майбутнім академіком-літератором, Павлом Ровнинським – майбутнім письменником. Начитаність, ерудиція, загальна висока культура нових друзів змусили гімназиста серйозно ставитися до своїх здібностей. Він береться додатково вивчати давньоєврейську, татарську та калмицьку мови. Невдовзі Данила було занесено на «золоту» дошку пошани кращих гімназистів [2, с. 279]. Чудова пам'ять на прочитане, нахил до історії, літературної творчості поєднувалися з успішним оволодінням курсами гімназичних навчальних дисциплін. У перші роки навчання в гімназії у Данила з'явилася нагальна потреба формувати загальне уявлення про світ у цілому і про своє місце в ньому, оволодівати необхідною сумою знань, накопичених наукою та історичним досвідом. Якщо в дитинстві він намагався з допомогою дядька зрозуміти, чому існують життя і смерть, то тепер перед гімназистом стояло питання про те, що він не тільки повинен багато знати, але й багато вміти. Для цього йому було необхідне, у першу чергу, глибоке і правильне розуміння всього, що відбувається в навколишньому світі [2, с. 279].

На старших курсах гімназії Данило виділявся серед своїх ровесників глибокими знаннями не тільки історії, літератури та обов'язкових, загальних для класичної на той час гімназії дисциплін, але й філософії, яка давала узагальнене уявлення про закономірності виникнення і розвитку всього, що так чи інакше оточує людину. Уже в цей час Данило був переконаний, що у людини завжди є потреба визначати свої загальні й особисті цілі у відповідності з отриманими знаннями, сформованими переконаннями та поглядами [5, с. 7].

Закінчуючи гімназію, молодий Мордовець уже мав написані вірші та оповідання, досвід участі в рукописному літературному часопису, добре знав і писав грецькою мовою, а також володів солідними знаннями з історії і словесності [3, с. 211]. Навчання в Казанському, а згодом і в Санкт-Петербурзькому університетах, знайомство з працями мислителів минулих століть, які стверджували саме філософську концепцію в розвитку світогляду, вчення про людину як головного об'єкта будь-якої науки сприяли формуванню основних принципів усієї майбутньої літературної діяльності Д. Мордовця: глибокий інтерес до історії і народної творчості, спроба побачити дух народу в його мові, піснях, легендах, методи синтезу художніх і фольклорних елементів (в історичні твори вводилися тексти козацьких пісень) тощо. У роки університетського навчання виразно формується громадянсько-літературна орієнтація історика і письменника, його прихильність до демократичного напрямку української і російської літератур. Через усе життя він пронесе почуття глибокої пошани до Т. Г. Шевченка [5, с. 7].

У Санкт-Петербурзі, центрі на той час суспільно-політичного і літературного життя країни, швидко набувалися і вдосконалювалися знання в галузі філософії, вітчизняної історії та літератури, формувалися уподобання, відбувалось остаточне становлення політичних симпатій і поглядів. Невеликий студентський гурток, об'єднавши О. Пипіна, П. Ровенського, Д. Мордовця, В. Ламанського, О. Міллера та М. Трушковського, став тією школою, де вони із захопленням знайомилися з дослідженнями провідних істориків і славістів, бурхливими дебатами в пресі, які вели часописи «Отечественные записки» і «Современник», запеклими науковими дискусіями слов'янофілів і західників, за назриваючими в суспільстві критичними настроями, що готували епоху суспільних реформ. На формування світогляду Д. Мордовця, як і його товаришів по гуртку, мало великий вплив знайомство з М. Чернишевським, про якого він чув ще за часів навчання в гімназії від О. Пипіна, котрий доводився йому двоюрідним братом [2, с. 280].

Вивчення творів давньогрецьких філософів дало можливість майбутньому письменникові та історикові зрозуміти, що протистояння світоглядів у минулому ви-

значалося великим зіткненням політичних цілей та інтересів у повсякденному житті суспільства. Уже на той час мислителі намагалися подати таку філософську теорію розбудови людського співжиття, яка б об'єднала різні світоглядні підходи минулого і сучасного, тобто різні погляди на людину з безсмертною душею та як людину розумну соціальну істоту, якої не існує без певного ставлення до інших людей, природи і світу взагалі. Такою універсальною на той час була світоглядна картина ойкумени для випускника університету, який у 1854 році блискуче закінчив курс зі ступенем кандидата і золоту медаллю за дисертацію «О языке Русской Правды» [5, с. 8].

Великий вплив на формування світогляду Д. Мордовця мали знайомства з М. Костомаровим, Т. Шевченком, М. Драгомановим та М. Чернишевським. Повернувшись після закінчення університету до Саратова, він зустрівся з М. Костомаровим, засланим туди під нагляд поліції за участь в Кирило-Мефодіївському братстві із заборону «служити по навчальній частині».

У Саратові Микола Іванович перебував до 1858 р., очолюючи губернський статистичний комітет та працюючи перекладачем при губернському управлінні, а також брав участь у роботі комітету з селянських питань [6, с. 236]. Знайомство з «опальним» професором мало велике значення для визначення наукових уподобань та інтересів, громадської позиції Д. Мордовця. На формуванні його світогляду позначилась характерна особливість світобачення самого М. Костомарова – поєднання християнства і романтизму, про що свідчать такі праці, як «Книги буття українського народу», «Дві руські народності», «Про історичне значення руської народної поезії» та інші [7, с. 98].

За філософською концепцією М. Костомарова, джерело всіх явищ і процесів – у Божественному началі, у «Верховному промислі». Духовне – основа матеріальної, предметної дійсності. Всяке зовнішнє явище має основу в нашому духовному світі. Пізнання світу полягає у розкритті духовного у фізичному. Діяльний бік історичного процесу – народний дух [7, с. 12].

Історіософські погляди М. Костомарова, виражені в його праці «Книги буття українського народу», стали для Д. Мордовця енциклопедією українознавства, в якій була викладена історія України на тлі загальної історії людства, в біблійно-епічному стилі показана трагічна минувшина українського народу. Вона сприяла значному розширенню історичного пізнання про розвиток українського суспільства, котре, як і в інших народів, розвивається за Божими законами, зазначалося в «Книгах буття...»

Витоки світогляду Д. Мордовця як сукупності поглядів, оцінок та принципів, котрі включали загальне розуміння світу і місця в ньому людини, формувалися також не тільки на ґрунті суспільного оточення, традицій та етнічної пам'яті, але й релігії, в основі якої лежить віра в надприродне, незаперечне, що давало відповідь на всі життєво важливі питання. М. Костомаров стверджував, що розвиток суспільства йде через розквіт одних народів і занепад інших, які забули про Бога. Народи, в яких зберігалася справжня віра в Бога, жили в умовах рівності і свободи, досягали прогресу. У слов'янських народів не було ні власних царів, ні панів. Бог їх покарав і потрапили вони в неволю до чужих – німців, турків, татар [7, с. 22].

Україна не любила ні царів, ні панів, а «скомпонувала собі козацтво – «істее братство», з допомогою якого прогнала панів і стала вільною. Перед польським поневоленням вона «пристала до Московщини», однак скоро зрозуміла, що «попалась її неволею», що російські царі поклали її в могилу. М. Костомаров вірить, що хоч «лежить Україна в могилі, але не вмерла», що вона «встане з цієї могили і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують її крик, і встане Слов'янщина, і не зостанеться ні царя, ні царевича, ні князя, ні графа... – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні. І буде Україна непідлеглою в союзі слов'янським» [7, с. 29-30].

Таким постав образ України перед молодим випускником університету, коли він познайомився з М. Костомаровим та його працею «Закон божий» (Книги буття українського народу) [7, с. 11]. Дружба з М. Костомаровим відіграла важливу роль не тільки у формуванні суспільно-політичних поглядів, але й наукових позицій Д. Мордовця і значною мірою зумовила характер його наступної літературної діяльності.

Якщо витоки світогляду Д. Мордовця формувалися під впливом М. Костомарова, то на сам зміст світогляду, тобто його знання, переконання, цінності та ідеали у подальшому справило велике враження знайомство з Т. Шевченком, про що він писав у своїх спогадах «З минулого і пережитого» [4, с. 30]. Ці спогади – документальні свідчення про дружбу та ідейну близькість Т. Шевченка і М. Костомарова з вождем російської революційної демократії М. Чернишевським. У них Д. Мордовець показує Т. Шевченка в оточенні діячів російської культури – І. Горбунова, О. Жемчужникова, Д. Кожанчикова, П. Мельникова-Печерського, О. Толстого та ін. Спогади наповнені глибокою повагою і любов'ю до творчості і особи великого сина України, що було характерно для Д. Мордовця протягом усього його життя. Світоглядні позиції Т. Шевченка, його боротьба проти національного гноблення, за знищення кріпацтва, ліквідацію самодержавства, справедливості, щастя і добро зумовили своєрідне ставлення Д. Мордовця до історії українського народу, його минулого і майбутнього [4, с. 30].

Любов до української мови і літератури поєднувалася у Данила Лукича з любов'ю до народу російського та інших народів Російської імперії, з вірою в те, що, як зазначав Т. Шевченко, не повинно бути «ні заярмлених народів, ні заярмленої культури». Д. Мордовцю імпонувало те, що Т. Шевченко у своїх творах висвітлював новий тип людини, моральним ідеалом якої є вільний дух, що самовизначається шляхом пізнання. Він застерігав від пасивності, закликав не покладатися в усьому лише на Бога, а здолати пасивне очікування Правди й Волі від когось, побудити в собі Дух, який робить людину вільною і справедливою, спрямованою на Поступ. З глибокою повагою ставився Д. Мордовець до пам'яті Т. Шевченка і гостро виступав проти намагань спрощеного висвітлення його біографії. Заслуговує на увагу рецензія Данила Лукича на «Кобзар» і переклад російською мовою спогадів Варфоломія Шевченка із «Правди» [8, с. 43]. Не менш важливою є популяризаторська ювілейна стаття «Роківини Шевченка в Петербурзі», а також його плідна робота в «Обществе имени Шевченко» в Петербурзі, яке він очолював разом з відомим російським скульптором Мікешиним [4, с. 31].

У процесі формування світогляду людини, як відомо, виховується індивідуальність, її переконання, життєва позиція і суспільна свідомість. Серед джерел такого формування важливу роль відіграє особисте листування. У своїх спогадах «Про незабутнє» Д. Мордовець широко використав матеріали листування з М. Драгомановим [4, с. 29]. М. Драгоманов, як одна з ключових постатей в українській суспільно-політичній і соціально-філософській думці XIX ст., поєднував у своїй особі політичного діяча, історика, етнографа, публіциста і літературного критика. У своїх листах він закликав Д. Мордовця брати активнішу участь у суспільно-політичному житті України. У «Листах» М. Драгоманов намагався використати популярність та авторитет Д. Мордовця серед російських «українофілів» для пожвавлення їхньої діяльності і підтримки визвольного руху. Разом з тим під час листування піднімалося немало теоретичних питань про зміст різних аспектів культури в цілому та українсько-російських відносин.

Як громадсько-політичний діяч М. Драгоманов, вихований на ідеях Кирило-Мефодіївського братства, що поєднувало соціальні, національні і політичні аспекти з принципами християнської моралі, був активним прихильником необхідності культурно-національного просвітництва серед слов'янських народів і, фактично присвятивши все життя цій справі, вважав за необхідне дотримуватися історичних реалій. Учений був переконаний, що історія повинна розповідати про усі ті факти, що мали вплив на життя кожної країни. Тому, з'ясовуючи ряд важливих проблем історії українського народу, він звертався насамперед до першоджерел: архівних матеріалів і документів, літописних свідчень, мемуарної літератури, епістолярної спадщини та монографій.

М. Драгоманов наголошував, що саме вони сприяють формуванню історичного світогляду. Аналіз праць М. Драгоманова «Козаки», «Україна в її словесності», «По вопросу о малорусской литературе» та інших свідчить, що вчений поділяв думку не тільки автора літопису Самовидця щодо причин, які зумовили боротьбу народних

мас проти панування Речі Посполитої в Україні, але й значну увагу приділяв джерелам пізнішого часу, зокрема літописам Григорія Грабянки та Самійла Величка, про що йдеться в збірнику «Исторические песни малорусского народа» та на сторінках часопису «Громада». Звертаючись до своїх сучасників, М. Драгоманов значну роль в історії України відводить козацтву з його функціями захисту Вітчизни від чужоземної агресії та вказує на помилки в новітній період її історії [9, с. 47].

Шляхи негативного впливу Московського царства на становище України М. Драгоманов показав у своїй праці «Україна і Москва в історичних взаєминах». Учений наголошував, що ліквідація тих демократичних порядків, що існували в Україні перед її приєднанням до Росії, стала можливою тільки завдяки впливовості застарілих «порядків Московського царства». Він відзначав, що «за ті часи, як Україна пристала до Московського царства, з його самовольним царем, з кріпацтвом – царська сваволя заїла вольності українські» [10, с. 36].

Значний вклад М. Драгоманова в дослідженні української народної творчості. Про безперервність культурно-освітніх взаємин українських земель з іншими слов'янськими та різнонаціональними духовно-культурними осередками вчений пише в «Малорусских народных преданиях и рассказах» та «Нових українських піснях про громадські справи». У своїх фольклористичних працях про казки, легенди, пісні та анекдоти М. Драгоманов доводить, що в цьому відношенні далекі один від одного етноси мають багато спільного, а їх духовне життя має загальні проблеми і способи їх розв'язання [10, с. 37].

Д. Мордовця захоплювало те, що фольклористична діяльність М. Драгоманова була своєрідним показником історичних, політичних та громадських орієнтацій народу. Погляди на волю і неволю, сімейні і майнові взаємини, на всю сферу діяльності людини, які в інших державах були закріплені у конституційних деклараціях, українцями фіксувалися передусім у фольклорі. Досліджуючи зв'язок вірувань, переказів і легенд свого народу з аналогічними віруваннями інших, учений обґрунтував загальнолюдський, загальноцивілізаційний характер багатьох уявлень, зрощень історії одного народу в багатьох моментах з історичним і культурним минулим своїх близьких і далеких сусідів.

Для Д. Мордовця тема історичного минулого України, як діяльного популяризатора українського слова в Росії, була пов'язана, перш за все, з козацтвом і розпочалася з поеми «Козаки і море», написаній ще на початку його літературної діяльності. У наступних своїх творах автор широко залучає і безпосередньо включає систему образів, фразеологію і лексику, взятую з фольклору або близької за своїм духом до козацької народної творчості. Він широко використовує думи, історичні та побутові пісні, народні прислів'я, приказки, повір'я, рекрутські і духовні пісні та вірші, що характерно не тільки для його ранніх оповідань та поем, а й для ґрунтовних історичних полотен.

Як відомо, важливу роль у формуванні світогляду особистості мають знання про суспільство, способи його організації та місце людини в ньому. Шістдесяті роки ХІХ ст. висунули на перший план проблему революційного перетворення суспільства. У таких умовах прогресивні літературні кола зверталися до образу позитивного героя, «нової людини», пов'язаної з початком піднесення визвольного руху та боротьбою за краще майбутнє. Вищим досягненням революційно-демократичної літератури став роман М. Чернишевського «Что делать?».

Серед письменників, які намагалися відобразити позитивного героя в нових умовах, поряд з іншими стоїть ім'я Д. Мордовця, автора роману «Знамя времени», написаного під впливом М. Чернишевського, з яким Данило Лукич підтримував стосунки упродовж усіх наступних років.

М. Чернишевський належав до тієї категорії прогресивних діячів, у яких ще під час навчання в університеті були вироблені ґрунтовні основи світогляду, склалося переконання в необхідності революції в Росії. Свідомо готуючись до революційної діяльності, Микола Гаврилович згодом очолив ідейну боротьбу революційних демократів за справжнє звільнення народу. Пояснюючи сутність реформи 1861 року, він стверджував, що тільки селянська революція може принести народу політичні права

та економічне визволення. Як ідеолог селянської революції, М. Чернишевський був переконаний, що торжество революційних ідей – справа недалекого майбутнього [4, с. 17].

Д. Мордовець уважно стежив за громадсько-політичною і літературною діяльністю М. Чернишевського. Під враженням прочитаного роману «Что делать?» виникла й назва роману «Знамение времени». Багато спільного і в самому творчому задумі авторів та в побудові творів. Герої романів – «нові люди» з їх позитивними ідеалами, жіночим питанням і виробничими асоціаціями. Різниця лише в тому, що автори дотримувалися різних політичних поглядів. Чернишевський як революціонер-демократ вірив у торжество ідей революції, а Мордовець – ліберал за своїми політичними переконаннями, не вірив у перетворення суспільства революційним шляхом. А тому й герої роману Д. Мордовця, згадуючи неодноразово роман «Что делать?», твердять, що його ідеали вузькі й однобічні, що нинішні «нові люди» пішли далеко вперед, та й самі ідеї М. Чернишевського тлумачаться його героями досить звужено. Вони визнають за краще вести чорнову роботу в масі народній, мріють про «злиття» інтелігенції з народом, зводити фундамент будівлі, яка буде створена в далекому майбутньому» [4, с. 18]. Вирушаючи «в народ», герої роману «Знамение времени» говорять так: «Ми йдемо в народ, в курячі хатинки, і... будемо там орати і сіяти не сучасні ідеї, а просто жито, ячмінь, пшеницю, а після вже й ідеї, коли достатньо удобримо ґрунт, унавозимо його. Ми йдемо не бунти затівати, не хвилювати народ й не вчити народ, а вчитися в нього терпіння, молотьби і косовиці... ми не віримо ні в благодійність французьких та іспанських революцій, ні в благодійність удобрення землі людською кров'ю.» [12, с. 312].

Як бачимо, на відміну від героїв роману «Что делать?» М. Чернишевського, герої Д. Мордовця ідуть у народ «вчити» селян, розповсюджувати серед них теж соціалістичні ідеї, але не заради революції, не заради того, щоб проливати кров, а заради того, щоб зробити їх щасливими, перевиховати суспільство, відмовитися від старих селянських обшин, а на їхній основі побудувати нову державну владу, позбавившись приватної власності. Плани героїв роману «Знамение времени» не вигадка письменника і не свідчення його світоглядних переконань. Він особисто добре знав, що такі ідеї існують серед демократичної інтелігенції, яка не тільки не знає і не вивчає економічних законів розвитку суспільства, але й реальних умов життя селян. Дотримуючись поміркованих поглядів, письменник у своїх думках керувався лише вимогами здорового глузду і завжди був схильним до угодовства та компромісу.

Такі переконання автора свідчать, що серед «нових людей» його роману немає жодного прихильника силових методів боротьби. Більше того, інтелігенцію, яка «пішла в народ» з метою пропаганди соціалістичних ідей, він показав «громовідводами» революції. «У повітрі назбиралося дуже багато електрики, і для того, щоб не вдарила безглузда гроза над головами нічого не знаючої більшості... ми хочемо бути провідниками нагромадженої електрики» [12, с. 311].

Роман Д. Мордовця став відгуком на політичні події 60-х років XIX ст. Початок цього десятиліття і характерна для нього революційна ситуація, пов'язані з незадоволенням селян реформою 1861 р. та поразкою польського повстання 1863-1864 років, замахом Д. Карамазова на Олександра II в 1866 р., закінчилися загальним спадом революційного руху. Вождь революційних демократів М. Чернишевський перебував на засланні, померли М. Добролюбов (1861) і Д. Писарев (1868), припинило свою діяльність революційне товариство «Земля і воля» (1864), були закриті урядом часописи «Современник» і «Русское слово» (1866) [11, с. IV].

Головні герої роману «Знамение времени» як представники демократичної інтелігенції шукають шлях для визволення народу від злиднів і безправ'я. Вони не задоволені відповіддю на вирішення важкого становища в суспільстві, поданою в романі «Что делать?», і проголошують: «Історія вчить нас не вірити тим дрібницям, котрим вірили наші попередники. Ми просто йдемо злитися з народом, ми кидаємо себе в землю, як кидають зерно, щоб зерно це зійшло і виростило від сам-п'ять до сам-сто, як єгипетська пшениця» [12, с. 312].

Змальовуючи життя демократичної молоді в 60-х роках XIX ст., фактично кінця народницького руху, Данило Лукич у своєму романі намагався відтворити духовні пошуки інтелігенції в умовах, коли народні маси ще не підготовлені для активного самостійного виступу. Тому головні герої роману, негативно оцінюючи існуючу дійсність і співчуваючи народові, критично ставляться до діяльності своїх попередників. Один з героїв роману Д. Мордовця – Д. Канадъов, роздумуючи над програмою майбутньої перебудови суспільства, говорить про це з великою долею іронії: «Рахметови застаріли. Та й де він зараз? Що він зробив для Росії? Віддав свої гроші на якісь там закордонні видання. Наче не міг знайти їм кращого застосування. Віддав би своїм мужикам, а не повіз за кордон» [12, с. 314].

Популярна ідея «іти в народ» вимагала відмови від свого соціального статусу, привілеїв, статку та сімейного щастя. Головна героїня твору – Варенька Бармитінова під впливом домашнього вчителя Григорія Стожарова залишає в Петербурзі дворянський маєток і їде в далеке село на Волзі працювати народною вчителькою в земській школі, де її чекають важкі побутові умови, плітки та недобррозуміле ставлення сільської «верхівки» до «стриженої». Особисте щастя і любов до колишнього свого домашнього вчителя їй замінила любов до сільських дітей, які горнулися до неї, «як курчата до квочки».

Переживаючи разом зі своїми героями їхню тяжку долю, автор роману бачить причину такого становища в існуванні політичних реакцій і царського режиму. Та, попри всі негаразди, роман проникнутий упевненістю, що самовіддана праця «нових людей», їхні пошуки людського щастя й свободи не виявляться марними, що золотий вік рівності й братства ще попереду. Для здійснення такої мети потрібні самовіддана любов до свого народу, нелегкі пошуки шляхів порятунку його від убогості і безправ'я, які не зменшилися після селянської реформи.

Д. Мордовець вустами своїх героїв переконує, що досвід Західної Європи, котра раніше від Росії вступила на шлях капіталізму, показує існуючу нерівність у суспільстві, несправедливість та експлуатацію людини людиною. Щоб позбутися цих негараздів, краще зрозуміти свій народ і з його допомогою побудувати нове суспільство, головні дійові особи роману поневіряються по всій Росії, вивчають роботу земства, народних шкіл і вчителів, працюють у наймицьких артілях, на поміщицьких ланах.

У вчинках головних героїв роману «Знамение времени» відбилися характерні риси суперечливого розвитку народницького руху. Прагнучи піти від «вузьких» і «обмежених» ідеалів 60-х років, народники прийшли до суб'єктивістської філософії позитивізму, зробивши на ділі крок назад від філософського матеріалізму Чернишевського. Звідси в них захоплення Кантом і Спенсером, заперечення політичної економії, примітивні соціально-економічні теорії. Так, Г. Стожаров, гнівно викриваючи пристрасть купця Гридньова до наживи, висміюючи його спроби «теоретично» обґрунтувати систему гноблення посиланнями на Дарвіна, під кінець суперечки раптом апелює до совісті купця [4, с. 22].

Своє ставлення до народницького ідеалу «сильної особи» та її ролі в історичному процесі автор роману показав в образі Аркадія Караманова. Цільністю переконань, нещадною різкістю заперечення старого, правдивістю і прямою Караманов нагадує Базарова. На основі життєвих принципів «права і честь» він прагне перебудувати дійсність, виховати нову «чесну людину». Син багатого дворянина, Караманов відмовляється від своїх прав і привілеїв. Як простий селянин, він оре землю, щоб зрозуміти цей народ і «злитися з ним». Він упевнений, що тільки, коли поборники народності, відмовившись від вигод і привілеїв, підуть «у народ», зіллються з народом, – тільки тоді можна буде «розвивати, освічувати і вести його до щастя, до іншого життя» [4, с. 23].

Разом з тим народники залишалися чужими і незрозумілими для селянської маси. На їхню думку, пан, який покинув своє багатство, «мабуть, трохи з глузду з'їхав» і вся його «робота буде даремна». Селяни любили послухати оповідання Караманова, звикли до нього, але так і не змогли зрозуміти мотивів його вчинку, хоча й бачили, що це не панський каприз, і дивилися на нього як на «блаженного».

Д. Мордовець роман «Знамение времени» написав на актуальному матеріалі тогочасної дійсності, правдиво відтворюючи історію «опрощення» народної інтелігенції і її спроби «злитися з народом». Автор показав, що з самого початку ця затія не мала успіху, бо залишалася далекою від повсякденного селянського життя. Разом з тим роман став живим відгомонам почуттів, думок і захоплень певної частини прогресивної інтелігенції, в ньому поставлено ряд пекучих питань суспільного життя. Саме в цьому полягає основна причина його широкої популярності, особливо серед молоді.

Роман, в якому стверджувалися ідеї мирного перетворення суспільства, звичайно, не міг бути схваленим революційно-демократичним табором. «Отечественные записки», позитивно оцінюючи історичні праці Д. Мордовця, протиставили їм його художні твори. В. Короленко писав: «Роман «Знамение времени» знайшов широкий відгук. Його зачитували, коментували, розгадували натяки, які, мабуть, залишалися загадкою і для самого автора» [13, с. 316].

«Знамение времени» входило до списку обов'язкової літератури, яку вивчали в гуртках народників першої половини 70-х років XIX ст. Зазначалося, що молодь бачила в ньому невловимий для цензури, але явно відчутний наліт «революційності». Популярність роману у молоді налякала цензуру: окреме його видання в 1869 році було заборонене. Перевидання стало можливим лише в 1900 році, коли народницькі ідеї виявили свою неспроможність у зв'язку з розвитком капіталізму в Росії, розшаруванням селянства і становленням робітничого класу [11, с. XVIII]. На той час революційне народництво остаточно переродилося в ліберальний напрямку розвитку суспільства. Легальний марксист О. Богданович використовував сюжети роману «Знамение времени» для критики народницьких поглядів. «Читаю дев'яностих років дивився на героїв роману, що відтворив якоюсь мірою зорю народницького руху, з гіркою насмішкою сина над батьком-марнотратом... Для розуміння буремної епохи сімдесятих років він дає дуже багато – допомагає зрозуміти помилку того, хто вірив у силу особистості, яка в один прекрасний момент зможе перевернути світ» [14, с. 6].

Отже, формування світогляду Д. Мордовця розпочиналося в сім'ї, де зберігався дух української козацької вольниці, гімназії, де познайомився з О. Пипініним і П. Ревнинським і вивчав провідні класичні й сучасні європейські мови, в університетах, де глибоко опанував твори давньогрецьких філософів і розпочав активну літературну діяльність, блискуче закінчивши курс наук зі ступенем кандидата і золотою медаллю за дисертацію «О языке Русской Правды». У подальшому вплив на становлення світоглядних позицій Данила Лукича мали знайомство з М. Костомаровим та його науковою діяльністю; Т. Шевченком і його літературною творчістю та закликами до боротьби проти національного гноблення за правду і волю; М. Драгомановим – однією з ключових постатей в суспільно-політичній думці XIX ст.

Та найважливішу роль у світогляді Данила Лукича відіграв М. Чернишевський. Знайомий з ним ще під час навчання в гімназії, Д. Мордовець в університеті уважно слідкував за його літературною і суспільно-політичною діяльністю. Особливе враження на нього справив роман «Что делать?». На основі прочитаного і пережитого письменник у романі «Знамение времени» подав свою версію подальшого розвитку суспільства.

Таким чином, велику історико-літературну спадщину Д. Мордовця, на нашу думку, має лише один твір, у якому всебічно проявляється широкий світогляд автора – це роман «Знамение времени». Саму назву роману письменник запозичив з твору М. Чернишевського «Что делать?», в якому головні герої – «нові люди», час, коли вони жили і діяли, називали «знаменіем времени». Крім того, на сторінках роману Д. Мордовця його головні персонажі ведуть політичні діалоги з «новими людьми» роману «Что делать?», звинувачуючи їх у безперспективності революційної боротьби селянства. На сторінках роману читач постійно відчуває дискусію, яку веде прихильник філософії Канта і Спенсера, позитивіст і ліберал Д. Мордовець з революційним демократом М. Чернишевським. Ця дискусія виписана Данилом Лукичем помірковано, з повагою до М. Чернишевського, але принципово, переконливо і з великою впевненістю у правильності вчинків головних героїв свого роману.

1. Мороз В. Д.Л. Мордовець – історик / В. Мороз // Данило Мордовець. Гетьманщина. Історична монографія. – Дніпропетровськ: «Січ», 2000. – 360 с.
2. Агеева О.Г. Предисловие / О.Г. Агеева // Мордовцев Д.Л. Царь и гетьман. – М.: Книга, 1990. – 286 с.
3. Даниил Лукич Мордовцев. (Некролог) // Исторический вестник. СПб., 1905. – Т. 101. – Кн. 7. – 214 с.
4. Беляев В. Життя і творчість Данила Мордовця / В. Беляев // Мордовець Д.Л. Твори. В. 2-х т. – К.: Держліт, 1958. – 606 с.
5. Панов С.И. Мордовцев Д.Л. и его историческая проза / С.И. Панов // За чьи грехи? Великий раскол. – М.: «Правда», 1990. 420 с.
6. Землинский В.А. Жизнь и творчество Н.И. Костомарова / В.А. Землинский // Вопросы истории. – 1991. – № 1. – 367 с.
7. Костомаров М.И. Закон божий. Книги буття українського народу / М.И. Костомаров. – К.: «Либідь», 1991. – 40 с.
8. Довідник з історії України. Видання в трьох томах. – К.: «Генеза», 1995. – Т. II. – 436 с.
9. Варфоломей Шевченко. Спогади / В. Шевченко // Мордовець Д.Л. Полное собрание сочинений. – В 50 т. – Т. 43. – 485 с.
10. Павелко І. Україна – Русь і Московізм / І. Павелко // Науково-популярний нарис. – Буенос-Айрес: Вид.-во Миколи Денисюка, 1952. – 149 с.
11. Драгоманов М.П. Мій задум схожий очерк історії цивілізації на Україні / М.П. Драгоманов // Вибране... – К.: Наука, 1991. – 221 с.
12. Аржаная Г. Предисловие. Д.Л. Мордовцев. Знамение времени. Роман в двух частях / Г. Аржаная // – М.: Госуд. изд. худ. литер., 1957. – 410 с.
13. Мордовцев Д.Л. Знамение времени. Роман в двух частях. – М.: Госуд. изд. худ. литер., 1957. – 410 с.
14. Короленко В. Г. Соб. сочин. – М.: Изд. худ. литер., 1954. – Т. 5. – 470 с.
15. Богданович О. О романе Мордовцева «Знамение времени» / О. Богданович // Мир Божий, 1900. – № 8. – 240 с.

В статтє рассматриваются основы мировоззренческого становления Д. Л. Мордовца как писателя и историка, который в своих произведениях призывал интеллигенцию идти «в народ» и путём обучения и перевоспитания его строить новое общество.

Ключевые слова: мировоззрение, писатель, историк, философия, образование, народ, общество, государство, революция.

This article covers the basics of ideological formation of D. Mordovets as a writer and historian who in his works urged intelligentsia to go »to the people» and build a new society through teaching and reeducation.

Keywords world outlook, writer, historian, philosophy, education, people, society, state.